
СТАТИИ

АДВОКАТЪТ, ПОЛИТИКЪТ И ДЪРЖАВНИКЪТ ПЕТКО КАРАВЕЛОВ. 180 ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО МУ И 120 ГОДИНИ ОТ СМЪРТТА МУ

*Евгени Йочев**

Петко Каравелов е сред адвокатите министър-председатели, представители на поколенията политици и държавници, строители на нова България. Остава извън борбите за църковно и национално освобождение, но участва активно в съзиждане на основите на младата българска държава и записва своето име в нейната история.

Влиза първо в политиката, а след това става адвокат. Защитник е по едно-единствено дело, което печели. Преди да оглави изпълнителната власт, П. Каравелов застава начело на парламента. Бил е три пъти председател на Народното събрание, подпредседател на Учредителното събрание и на Първото Велико народно събрание и четири пъти министър-председател. Член на регентския съвет (26 август – 1 ноември 1886 г.). Основател и лидер на Демократическата партия.

Роден е на 24 март 1843 година в Копривщица в семейството на Стойчо Каравела и Неделя Доганска. Баща му е известен и богат бегликчия и търговец, родолюбец и общественик. Брат е на бъдещия революционер, писател и публицист Любен Каравелов. Домашната среда определя интереса му към книгата и знанието, но и го приучва на труд.

Започва начално училище в родния си град при Найден Геров и Йоаким Груев, от 1856 г. продължава да учи в гр. Енос

* Доцент, доктор на историческите науки.

(Гърция). Завършва гимназия в Москва, където пристига през лятото на 1858 г. при най-големия си брат Любен. Първо се записва в Историко-филологическия факултет на Московския университет (1861), а след това постъпва в Юридическия факултет. След две години прекъсва следването си. Отдава се на четене и самообразование. Усвоява руски, френски, английски и немски език. След като Славянският благотворителен комитет му отнема стипендията, се издържа с преподаване на частни уроци по история и география на деца от известни аристократични семейства. Едновременно с това е учител по история в една военна гимназия. Авторът на „Строителите на съвременна България“ Симеон Радев обяснява добрия му прием във висшето руско общество с „неговата забележителна начетеност, живия му интерес към руската действителност, страстта му да спори, саркастическия му начин на говорене“. Впечатлява с безразличието, с което се отнася към външния си вид и условията в квартирата си. „Нечувствителен към неудобствата на живота“, той не обръща внимание на тези неща и презира комфорта.

Завършва право през 1869 г. Животът и обучението в Русия, силното влияние на руските либерали и нихилисти изиграват важна роля за формирането му в убеден либерал и демократ.

Участва в Руско-турската освободителна война, като служи в щаба на руската армия и в състава на временната руска администрация. Вицегубернатор е на град Видин (23 февруари 1878 г.), помощник управляващ Отдела за вътрешните дела (18 май 1878 г.), а от 29 октомври с.г. – председател на Търновския губернски съвет. Това му позволява да изучи и да осмисли бита, нуждите и възжеланията на народа.

Представител е на русенските избиратели в Учредителното народно събрание (10 февруари – 16 април 1879 г.), но влиза и по звание като председателстващ Търновския губернски съвет. Ползва се с благоволенieto на императорския комисар Александър М. Дондуков-Корсаков. Избран е за подпредседател на събраниято. Заема „първенствуваше място“ в Учредителното събрание и наред с Драган Цанков и Петко Р. Славейков се утвърждава като авторитетен и всепризнат лидер на „младите“, на либералите. Неговата ерудиция и компетентност му осигуряват ролята на

теоретик, който формулира, обосновава и защитава целите и идеите на Либералната партия. По признанието на Др. Цанков и д-р Димитър Моллов либералите разчитат на П. Каравелов в борбата с консерваторите „на почвата на конституционните теории“ и по „държавните въпроси“. По този повод д-р Моллов пише: „Всяка вечер ние се събирахме при Каравелова, за да определим поведението си за утрешния ден... Каравелов развиваше тезата, която Либералната партия щеше да поддържа. Неговите възгледи се възприемаха всякога от нас“. Мемоаристът Тома Васильов също отбелязва „широките познания“ на младия либерал по конституционните въпроси, като отдава дължимото и на „увлекателното“ му слово.

Образованието и всестранните теоретически познания, тънкият политически усет и реализъм позволяват на П. Каравелов да получи уважението и признанието на своите политически опоненти. Консерваторът д-р Димитър Греков оценява неговите „способности и светъл ум“ и го призовава да влезе в комисията за разглеждане на Органическия устав. Без присъщата му импулсивност, пиперлив език и борбеност атмосферата в събранието и резултатите от неговата дейност не биха били същите.

Още по време на разискванията по т.нар. общобългарски въпрос в двора на училището към църквата „Св. Никола“ (7 февруари) П. Каравелов показва своите качества и готовност за борба. По думите на историка и писател Димитър Маринов проявява цялата си „откровеност и искреност... и умението си да гъделичка самонадеяността на младите“. Според руския посланик Александър Давидов той е „измежду най-екзалтираните оратори“ и се обявява за решителен протест срещу Берлинския договор.

Оценка за неговите познания и качества е изборът му за подпредседател на Учредителното народно събрание, за член на комисията по изработване на правилника на събранието и на комисията за отговор на тронното слово на императорския комисар Александър Дондуков-Корсаков.

Първоначално П. Каравелов застъпва позицията за разпускане на Учредителното събрание, но по-късно твърдо отстоява разбирането, че след откриването му „ще бъде голяма глупост да го

разтуряме“. И в двата случая прави това открито, чужд на „интриги и тайни маневри“.

Той участва активно в обсъждането на Органическия устав. Винаги взема думата „по най-важните въпроси“. Говори „късо поучително“, „с остроумни съждения“ и изказва, по думите на Петър Пешев, „авторитетното си мнение с ясни, категорични и много съдържащи изрази“. Петко Каравелов подлага на всестранна и унищожителна критика рапорта на комисията, натоварена да осветли основните идеи, заложи в устава. „Наместо принципи някои си четири начала, подплатени от консервативен вятър. Наместо тезиси – гвачка... С една дума – продължава младият лидер на либералите – в този рапорт няма ни политика, ни логика, ни граматика.“ При обсъждането на Органическия устав впечатлява не само с дълбочината на своите теоретични познания и култура, но и с държавническото си мислене и възгледи за устройството на княжеството, формирани по времето, когато е вицегубернатор на Видин. Писателят Антон Страшимиров пише, че още там П. Каравелов „е набелязал план за реалистично българско обществено строителство“. Симеон Радев допълва и обогатява тази оценка. По думите му успехът на подпредседателя на събранието се дължи както на „тоя тон на умствена надменност, тоя замах на върховно пренебрежение спрямо противниците, тая бърза, ядовита присъда, хвърлена с един презрителен жест върху комисията“, така и на „простите депутати“. Авторът на „Строителите на съвременна България“ определя речта като „несправедлива“ и го упреква в непознаване на представителите на немската философия.

В дебата по въпроса за местното самоуправление П. Каравелов обвинява д-р К. Стоилов, че това, което говори, „няма нищо общо със самоуправлението“, и настоява да се даде по-голяма свобода на общинските органи в решаването на местните проблеми.

Петко Каравелов е още по-активен, настъпателен и остър по време на дискусиата за сената. Като признава, че такъв орган съществува в повечето европейски държави, той доказва, от една страна, безполезността на втората камера, позовавайки се на известни теоретици и политици, а от друга – ненужността на подо-

бен институт в държавната уредба на княжеството поради липсата на условия за неговото съществуване и функциониране. Обосновава се със социалната еднородност на българското общество, с омразата и враждебността му към съсловното деление, както и с отсъствието на традиции и подготвена администрация. Събранието, завладяно от духа на демокрацията и свободата, възприема лесно и безусловно идеите и аргументите му. Увлечен в емоционалната си подкрепа на речта на П. Р. Славейков, подпредседателят на събранието П. Каравелов отминава с мълчание обидите, отправени към адвокатите, наречени „гюрултаджии“ и „скакалци“.

Благодарение на своята почтеност и политическа отговорност, начетеност, борбеност, уважение към демократичните традиции на българския народ, П. Каравелов заема достойно и почетно място сред бащите на Търновската конституция. Без съмнение нейният либерализъм и демократичен дух в голяма степен се дължат и на него. Той отстоява виждането мнозинството в Народното събрание да определя правителството, а князът задължително да връчва властта на определения по този начин кабинет. Освен това смята, че правителството е отговорно за своите действия пред парламента. Убеден е, че отговорността пред народа „не умалява властта, но напротив я прави нравствено по-силна“. Неговите конституционни и политически виждания се основават на веруюто, че „най-добрият лек за повечето, ако не за всичките обществени болести е свободата“. Алеко Константинов изрично посочва, че за П. Каравелов Конституцията става „светиня“. Тези думи се потвърждават напълно от цялата политическа и парламентарна дейност на либерала Каравелов.

1879 година е бурна и паметна за П. Каравелов. Той навлиза неудържимо и авторитетно в парламентарния и политическия живот на княжеството. Народен представител е от София и Видин в Първото Велико народно събрание (17 април – 26 юни 1879 г.), което избира принц Александър Йозеф фон Батенберг за първи княз на България под името княз Александър I Батенберг. Председателят на събранието – Видинският митрополит Антим I, посочва П. Каравелов за подпредседател.

Веднага след това П. Каравелов прави първата, но най-важна политическа стъпка в своя живот. На 27 юни 1879 г. в дома му с участието на Др. Цанков, П. Р. Славейков и Ст. Стамболов се провежда учредителното събрание на Либералната партия с печатен орган „Целокупна България“. Петко Каравелов отхвърля предложението да участва в първото консервативно правителство с аргумента, че по възгледите и убежденията за системата на държавно управление либералите и консерваторите стоят на „две противоположни точки“. Макар и склонен на компромис за образуване на коалиционно правителство, той се съобразява с мнението на Др. Цанков и позицията на партията.

За трети път П. Каравелов е депутат през 1879 г. в I ОНС (30 септември – 7 октомври). Получава доверието на избирателите от 4 избирателни окръга (Търновски, Видински, Кулски и Дряновски). Приема мандата от Търново. Либералното мнозинство го избира за председател на събранието (21 октомври – 24 ноември 1879 г.). Първите му думи: „Нека видят всички, че не сме вагабонти“, са отговор на обидите на консерватора Тодор Бурмов, който нарича либералите разрушители и нихилисти.

Петко Каравелов продължава парламентарния си път във II ОНС (15 октомври – 18 декември 1880 г.), в което е народен представител от Видин, като не приема мандатите от Кула, Враца и Търново. За втори път е избран за председател на събранието, макар да заема поста само три дни.

За разлика от парламентарната 1879 г. следващата 1880 г. с основание може да се определи и нарече министерска. На 26 март П. Каравелов влиза като министър на финансите в първото правителство на либералите, оглавявано от Др. Цанков (26 март – 28 ноември 1880 г.). След оставката на Др. Цанков, предизвикана от сериозния му конфликт с княза, възникнал по повод на трасето на първата жп линия и по т.нар. дунавски въпрос, П. Каравелов е назначен за министър-председател и министър на финансите (28 ноември 1880 – 27 април 1881 г.). Едновременно с това той изпълнява и длъжността управляващ Министерството на правосъдието (28 ноември 1880 – 27 април 1881 г.). Анализирайки състава на Министерския съвет, Симеон Радев пише: в правителството „имаше може би много умове, но в него не можеше да има освен

една воля – Каравеловата..., тя ще господства сега безпрекословно над България през две години на бурен и съдбоносен политически живот“. Авторът на „Строителите на съвременна България“ отбелязва и „неудържимото влечение“ на П. Каравелов „към заповедничество, към един вид умствен деспотизъм“. Антон Страшимиров също подчертава, че държавникът П. Каравелов „е толкова непоколебим във властническите си предназначения, колкото е и реалистично гъвкав в своя държавен опортюнизъм“.

Петко Каравелов поема длъжността министър на финансите с мисълта да напълни колкото е възможно повече държавната хазна. За тази цел са приети редица закони, с които се поставят основите на новата данъчно-финансова система на държавата. Проф. Георги Данаилов ги нарича „перлите на българското финансово законодателство“. Пред народните представители П. Каравелов заявява: „На мене лежи най-голямата обязаност, обязаността да получавам в хазната колкото се може по-много и да давам колкото се може по-малко“. Благодарение на пословичната му пестеливост по време на неговото управление държавният бюджет е без дефицит. И днес актуално звучат думите: „Колкото по-точен, по-ясен и по-строг е законът за отчетността, колкото по-тесен е кръгът, в който трябва да се движат министрите, толкова по-добра гаранция има, че народната пара няма да се прахосва безполезно“. Години по-късно известният финансист – народникът Атанас Буров, отбелязва, че П. Каравелов е политикът, който не е откраднал и една стотинка, докато е бил в политиката и във властта. Според публициста и общественик Т. Васильов „честността и пестеливостта му в държавното стопанство бяха пословични“. Петко Славейков също посочва неговата изключителна честност „като човек... и като държавен мъж“. Петко Каравелов се отличава с „пословичната си безкористност“, която, по думите на Антон Страшимиров, е „призната от короната, до последния избирател“.

Министър П. Каравелов полага неимоверни усилия за учредяването на Българската народна банка и превръщането ѝ в източник на средства за развитие на националната икономика. Той води упорита и трудна борба с консерваторите и най-вече с Григор Начович, които предлагат банката да бъде акционерна и с

участието на чужд капитал. На 31 октомври 1880 г. П. Каравелов оттегля внесения законопроект с аргумента: „Никаква акционер-на банка няма да правим, защото както и да я правим, все в конце концов акциите подпаднават в ръцете на тия, които имат повече пари, а те са чужденци“. Като истински държавник, бидейки реалист и прагматик, той ясно разбира, че изграждането на държавата изисква на първо време строга централизация, контрол, отчетност и лична отговорност.

Законите, разработени от Министерството на финансите под ръководството на П. Каравелов, откриват пътят за осъществяване на поземлената реформа в страната. При решаването на аграрния въпрос той се ръководи от разбирането, че е необходимо земеделецът „да се направи стопанин не само на своя труд, но и на обработваемата земя“. Убеден е, че нововъведенията в селското стопанство трябва да започнат, след като земеделските стопани се стабилизират и се създадат материалните и финансовите условия за това.

С прозорливост и мъдрост се отличава и позицията на П. Каравелов по въпроса за железниците. Министър-председателят сам съставя първия проект на плана за железопътната мрежа в страната, който предвижда тя „да удовлетвори всички части на България“, и отново се обявява решително против всяка чужда намеса в българските дела. Втората редовна сесия на II ОНС приема „решение за упълномощаване правителството да изучи представената от МФ мрежа на железниците и я представи в идущата сесия на утвърждение“.

Ревностен защитник на разделението на властите, П. Каравелов оценява ролята на независимата съдебна система за утвърждаване на законността и за развитието на страната. В голямата си статия „За съдилищата“, публикувана във в. „Независимост“ през есента на 1880 г., той разкрива вижданията си по проблемите в правораздаването. С цел постигането на бързо и евтино правосъдие обосновава необходимостта от опростяването на правилата и процедурите. С Окръжно № 1058 от 5 март П. Каравелов изисква в срок до 1 май съдиите и прокурорите да представят „изложение на своето мнение и бележки“ върху следните закони: „1) Устав на гражданското съдоустройство; 2) недостатъци на

ВСП (Временните съдебни правила – б. м.), къде те трябва да се изменят и допълнят; 3) Устав за мировите съдии...“.

Той издига и идеята за създаване на двегодишно юридическо училище за подготовка на съдии, адвокати и администратори.

Министър П. Каравелов има стил на работа, съчетаващ по един особен начин демократизма с единоначалието. От една страна, той налага своето мнение по всички „важни политически или принципни въпроси“, но както пише Т. Васильов, без упоритостта му да отива „до крайност“, а от друга – дава пълна свобода на висшите чиновници при изпълнение на поставените им задачи. Особена е и кадровата му политика – не се доверява на колебливите, партийно неустановените, но не обича тези, които си позволяват да спорят с него или да му възразяват. Петко Славейков го описва като „егоист – самомнителен“, който „гледа на всички с неверие на способностите им“, „не дава никакво значение на съпартизаните си... и едва е търпим и от приятелите си“. По тази причина П. Каравелов е обкръжен от твърде малко искрени сподвижници. Д-р Ст. Данев, който не крие уважението си към П. Каравелов заради знанията и политическите му умения, отбелязва: „Сам безспорно честен, той не обръщаше внимание, че някой негов привърженик не бил безукоризнен“.

Управленската и политическата дейност на П. Каравелов са силно повлияни от неговия избухлив характер, буен нрав, остър и невъздържан език, необмислени и недопустими закани. Тези качества, съчетани с проявите на умствено тщеславие, правят общуването с него трудно и с неизвестни последици. В отношенията с хората и колегите си е „груб... дори оскърбителен“, без да се ръководи от някаква тайна мисъл или цел – „ей тъй на, чисто и просто по каравеловски, разговор без усмивки, без комплименти“, както пише в своите „Политико-обществени спомени“ Йов Титоров.

Политикът и етнограф Димитър Маринов обобщава в книгата си „Стефан Стамболов и новейшата ни история“: „Той (П. Каравелов – б. м.) имаше твърд и непреклонен характер, честен беше и държеше на думата си. Суров и недоद्याн в обноските, но искрен и топъл в другарството... на предателство той не бе способен“. Подобно мнение изказва и Антон Страшимиров,

според когото въпреки „своята сприхавост“ П. Каравелов е „строго правдив към всякого и към всички“. Мемоаристът Добри Ганчев го нарича „хиена. Само че малко по-опитомена“ в сравнение с Др. Цанков. Според Тома Васильов „извънредната нервност“ на П. Каравелов е един „крупен недостатък“. Симеон Радев също отбелязва склонността му да се заканва, но пояснява – това бяха закани, „днес казани утре забравени“. Без да отрича тези оценки, Екатерина Каравелова посочва: „Петко с широка душа забравяше и прощаваше“. Много са случаите, които потвърждават горните характеристики на П. Каравелов. Един от тях е с бившия министър-председател Тодор Бурмов, на когото се заканва: „Знаеш ли, че аз мога да те обеса ей на тази върба“. Когато Т. Бурмов отива при него, за да му отговори и да се защити, П. Каравелов вече е забравил заканата си. Добри Ганчев се съмнява в истинността на тази история, която П. Каравелов често разказва, но пише: „И измислица да беше, на мястото си. Тъкмо според човека“. Особено интересна и показателна е случката с кмета на София Тодор Икономов, който заради нанесените му обиди призовава на дуел П. Каравелов. Той се отнася към двамата му секунданти по същия безцеремонен начин, като ги изгонва от дома си с нови закани: „Кажете на г. Икономова, че той е десет пъти музевирин (клюкар, интригант – б. м.) и че аз ще му смажа главата, както нему, тъй също и на ония, които би си позволили да дойдат... като парламентйори“.

За разлика от много свои колеги П. Каравелов няма дар слово. Освен това неговата припряност и нервност оказват негативно влияние върху изказа и мисълта му. Симеон Радев, който анализира речите на българските политици, е твърде критичен към словото и езика на П. Каравелов: той „бе лишен почти от всички качества, които се изискват от един оратор в класическата смисъл на думата... нямаше глас, нито дикция, нито жест. Обладан всецяло от себе си, той нямаше за настроението на слушателите си никакво чутъе... презираше тия хитрувания с словото... говореше кратко. Неговата фраза е къса, бойна, стегната. В моменти на възбуждение тя пищи като камшик. Ясна при това почти всякога, въпреки своя лаконизъм и своите често пъти елиптически форми. Никакво изкуство, разбира се. Каравелов бе най-безхитрустният

български оратор. За него само идеята важи... Изобщо речите му имат по-скоро научен вид“. Симеон Радев специално отбелязва, че Каравеловата нервозност „нарушаваше дори правилността на речта“, а най-слабото противоречие „го дразнеше; един малък инцидент можеше да го смути, като го ядоса“. По думите на Д. Ганчев „няма красота в речта му“. Но „без да бъде оратор, той увеличаше народните маси със своите речи и беседи“, отбелязва Т. Васильов.

След като заема премиерския пост, П. Каравелов подчинява изцяло политическата си дейност на борбата на ЛП с княз Александър I Батенберг. По предложение на Ст. Стамболов на 17 декември 1880 г., един ден преди закриването на парламентарната сесия и в нарушение на Конституцията, либералното мнозинство гласува извънредни пълномощия на кабинета да извърши необходимите промени в държавното управление с цел неговото подобряване. Те важат само за правителството на П. Каравелов. Така князът е лишен от възможността да разтури Народното събрание и да насрочи извънредни избори. Както свидетелства С. Радев, „идеята идеше от него“. Този факт обяснява защо конституционалистът и ревностен защитник на парламентаризма П. Каравелов приема спокойно решението на съпартийците си.

Отговорът на княз Александър I е също толкова изненадващ и категоричен. На 27 април 1881 г. той отстранява от власт правителството на П. Каравелов (Указ № 299 от 27 април 1881 г.), въвежда военно положение в страната и суспендира Конституцията. Монархът обяснява действията си със състоянието на княжеството – „свършено дискредитирано отвън“ и намиращо се в „голямо разстройство отвътре“, със страха на народа пред бъдещето и разклатената му „вяра в правдата“.

Петко Каравелов е принуден да емигрира в Източна Румелия, където се включва активно в политическия живот на областта. Заедно с П. Р. Славейков той започва да издава печатния орган на местните либерали – вестник „Независимост“. Като учител в Пловдивската мъжка гимназия П. Каравелов впечатлява възпитаниците си със своята начетеност и подход и скоро става техен „наставник и любимец“. Неговият ученик – политикът Никола

Генадиев, кратко отбелязва: „По нищо не приличаше на другите ни преподаватели“.

Пловдивчани оценяват личните и политическите качества на П. Каравелов и го избират за кмет (април 1883 – януари 1884 г.). За кратко, както пише Ек. Каравелова – „от ден до пладне“. Въпреки това той опознава положението и настроенията на населението в областта, което му помага в дните на Съединението. Не става директор на финансите поради съпротивата и обструкциите на руските и турските представители.

През 1882 г. П. Каравелов публикува в сп. „Наука“ известната си студия „Българската конституция и предлаганите в нея променения от Консервативната партия“. В нея той излага възгледите си за държавното устройство и политиката на България и подлага на критика предложенията и идеите на консерваторите.

Убеден демократ и парламентарист, П. Каравелов разглежда всеобщото и неограничено избирателно право и въвеждането на широко местно самоуправление като най-доброто средство за избиране на народното представителство и участие на народа в управлението. Той се обявява за гарантиране на гражданските права и свободи, така щото да бъдат в хармония с демократичните начала и традиции на българското общество. Според конституционалиста П. Каравелов държавното устройство на княжеството трябва да се изгражда и да функционира върху строгото съблюдаване на принципа на разделение на властите и зачитане на хармонията между тях. От тази гледна точка той застъпва становището, че единствено правителството носи отговорност за управлението, а задачата на парламента е да осъществява контрол върху неговата дейност, „да гледа добро ли е управлението, или не“. В този смисъл П. Каравелов разглежда отговорността на кабинета пред народа като възможност властта да стане „нравствено по-силна“. Той определя парламентарната монархия като най-подходяща в конкретните български условия, но смята, че монархът трябва да се съобразява с мнението на народните избраници, тъй като, по думите му, „не е величина, по-голяма от народа“. Петко Каравелов отхвърля решително предложенията на консерваторите за изменение на Конституцията, виждайки в тях „зло“, „шарлатанско дело“, което ще доведе до „похабяване“ на основния закон. Затова

той призовава интелигенцията да обясни на народа характера и последиците от подобни промени. Убеден е, че когато тя „се захване да се ограждава с каквито и да е привилегии, макар и под най-благовидни изгледи, нейното влияние (сред народа – б. м.) ще бъде убито, свършено“. Освен със съдържанието студията е известна и с това, че е написана от Трайчо Китанчев, на когото П. Каравелов я диктувал. Мемоаристът Д. Ганчев обяснява този факт с прочутата Каравелова нервност и припряност: „търпение няма да се съсредоточи, нито да седне един два часа“.

В политиката и във властта П. Каравелов неотклонно следва идеите си и остава верен на своите принципи и убеждения. Краят на режима на пълномощията и възстановяването на Търновската конституция бележат началото на нов етап в политическата му дейност. Макар и един от създателите на ЛП, той е в основата и на нейното първо разцепление – 25 юли 1884 г. Причината е несъгласието му с компромиса, сключен от Др. Цанков с консерваторите с цел изменение на Конституцията в съгласие с исканията на княз Александър I, както и съставеното коалиционно правителство, ръководено от Др. Цанков. Петко Каравелов обединява около себе си левите либерали, наречени „непримирими“ и „антиревизионисти“. Той характеризира законопроекта за изменение на Конституцията, разработен от д-р Д. Греков и д-р К. Стоилов, като реакционен и обвинява Др. Цанков в извършването на „втори преврат“. Законопроектът е приет без разисквания от III ОНС на 5 декември 1883 година.

Разцеплението на ЛП и идейно-политическият сблъсък с Др. Цанков неочаквано стават причина П. Каравелов да се насочи към адвокатската професия. Той познава добре министър-председателя и предприема тази стъпка, преди Др. Цанков да изпълни закана си да го екстернира в Източна Румелия като поданик на областта и лице без занятие в княжеството. Петко Каравелов е един от адвокатите министър-председатели, които първо влизат в политиката, а след това – в адвокатурата. Освен това той упражнява толкова мимолетно адвокатската професия, че тя не само не оказва влияние върху неговото поведение и политическа кариера, но и не намира място в биографията му. Липсват конкретни сведения за началото на неговото адвокатстване. Това потвърждава

извода, че то започва внезапно и твърде скоро свършва по същия начин. Единствен Антон Страшимиров отбелязва, че П. Каравелов получава правото да бъде адвокат на основание вицегубернатор на Видин. Той влиза в съдружие с либералите Никола Сукнаров и Йов Титоров, които вече имат адвокатска практика. Тримата – по съобщение, публикувано във в. „Търновска конституция“ на 25 януари 1884 г. – „почват съвместно да адвокатстват. Писалището им е в дома на Каравелов“. Петко Каравелов се включва в състава на софийската адвокатура само няколко месеца, до средата на с.г., а след това отново се отдава изцяло на политиката. Затова той не фигурира в списъците на адвокатите, обнародвани в „Държавен вестник“ след приемането на Закона за адвокатите. Историята на неговото адвокатстване достига до нас благодарение на неговия съдружник – либерала Йов Титоров. Той я разказва на Екатерина Каравелова, която я пресъздава в своите „Спомени“. Самият Й. Титоров не описва този случай в своите „Политико-обществени спомени“. Части от същия разказ са поместени във в. „Знаме“ от 6 февруари 1933 г., посветен на 30-годишнината от смъртта на П. Каравелов, подписани с инициалите Д. Л. Това е единственият източник – доказателство, че П. Каравелов е бил адвокат. Странно е признанието на самата Е. Каравелова, че съпругът ѝ никога не е говорил за упражняване на адвокатската професия. Това е и причината тя да не знае, че Й. Титоров и П. Каравелов са съдружници в една кантора, която се намира в техния дом. Екатерина Каравелова научава случайно за това решение на съпруга си, когато една сутрин чува глъчка в салона, и вижда, че Йов Титоров разговаря шумно с много селяни. На нейния въпрос: „Какво има?“, той с усмивка ѝ отговаря, че с П. Каравелов са отворили адвокатско писалище и това са клиенти.

Петко Каравелов се явява като адвокат на едно-единствено дело – спор между две села за мерата между тях, но не самостоятелно, а заедно с Й. Титоров. По някаква странна случайност повереник на другата страна е адвокат д-р Димитър Греков. Така двамата стари политически познайници застават един срещу друг и в съдебната зала. С опит и авторитет адвокат д-р Д. Греков надълго и нашироко разкрива проблема, слушан внимателно от окръжните съдии. Мъчи се да ги убеди, че селото,

чиито интереси защитава, има право да мине на другата страна на рекичката и да вземе част от мерата на съседното село. Изненадан и изнервен, П. Каравелов на два-три пъти скача от мястото си и го прекъсва с думите: „Как не ви е срам да извъртате тъй фактите? Защо лъжеш Греков? Защо си кривиш душата?“. Той дори се обръща към съдиите с въпроса: „Как можете тъй хладнокръвно да слушате такива лъжи, шити с бели конци?“. Йов Титоров запазва спокойствие, но се налага да усмирява своя съдружник, „опасявайки се да не издрънка звънеца на председателя“. Верен на себе си, П. Каравелов е кратък, точен и откровен. Той започва защитната си реч с обръщение към съдебния състав: „Г-да съдии, учудвам се на търпението ви, че давате да злоупотребяват с времето ви. Моите клиенти лъжат и клиентите на Греков лъжат. Кога е за вземане българинът се забравя“. Той представя на съда скица на оспорваното землище, която прави сам на спорното място, и посочва: „Ето, тука са ясни границите, кое трябва да се даде на едното село и кое на другото. Малката речичка е естествен предел между двете села“. Сам казва: „Говорих по съвест, а не да приказвам разни адвокатски приказки, с които да ги залъгвам“. Думите му принуждават селяните да го слушат с внимание и наведени глави, но радостни. Д-р Д. Греков се опитал да протестира, но безуспешно. Петко Каравелов „си грабнал шапката и напуснал съда с твърдото решение, никога да не прескача прага му като защитник“. Върнал се вкъщи, троснато хвърлил книгата, които носел, и казал: „Това ще ми бъде първо и последно явяване, като адвокат в съда. Това не е работа за мене. Не желая да си кривя съвестта“. Тези думи ясно показват до каква степен Каравелов държи на личното си достойнство и на честното отношение към хората. И като адвокат той остава верен на себе си и на своите принципи. Антон Страшимиров използва случая, за да потвърди своя извод: „Не е кадър за демагогия“.

Петко Каравелов и подзащитните му селяни печелят делото. Съдът се позовава на скицата и приема, че малката рекичка е естествена граница на спорните земи.

Първото и единствено дело позволява на Е. Каравелова да разбере отношението на съпруга си към адвокатската професия: „Тая случка – пише тя – ми обясни защо Петко бе враг на дългите

празни речи и защо тъй често натякваше на съпартизаните си – адвокати, че не могат да се освободят от занаята си в Народното събрание, гдето с еднакъв патос говорили „за“ и „против“ известни закони и мероприятия“. Петко Каравелов не е „словоохотлив“, но по думите на Стоян Михайловски обичта „да исказва своите мисли и впечатления в кратки забележки, които поразяват със своята психологическа дълбокост“. Много от изследователите на неговия живот отминават краткото му адвокатстване с мълчание, а то е важно и допълва образа на човека и на политика П. Каравелов. Така с единственото си дело той влиза в списъка на адвокатите министър-председатели. Със сигурност е и единственият адвокат, който, макар и спечелил първото си дело, се отказва от адвокатската професия, убеден, че тя не е за него.

Въпреки политическите и партийните си ангажименти П. Каравелов намира време и за обществена дейност. От началото на април 1884 г. той е председател на Българо-македонското благотворително дружество в София.

Лидерът на крайните либерали е народен представител в IV ОНС (27 юни 1884 – 6 септември 1886 г.) от София, като отказва мандата от Търново. Макар и за кратко, за трети път е председател на Народното събрание (27–30 юни 1884 г.). Печели изборите с 99 гласа срещу 66 за Ст. Стамболов. Пред множеството, събрало се да го приветства, заявява: „Няма да пристъпим думата си и няма да се откажем от пътя, който виждаме да е най-правилний и най-спасителний за Отечеството“.

След победата на крайните либерали в изборите за IV ОНС княз Александър I назначава П. Каравелов за министър-председател и министър на финансите (29 юни 1884 – 9 август 1886 г.) и той за втори път застава начело на изпълнителната власт. Едновременно с това заема и длъжността управляващ Министерството на обществените сгради, земледелието и търговията до закриването му (29 юни 1884 – 1 януари 1885 г.), а от 21 март 1885 г. до 9 август 1886 г. е управляващ Министерството на вътрешните работи. Правителството изпълнява богата и напрегатната законодателна програма. Наред със законите в областта на земеделието то подготвя и първите закони в търговско-индустриалната сфера. Като привърженик на умерения протекцио-

низъм П. Каравелов отдава първостепенно значение на натрупването на капитали за развитието на икономиката и за създаването на добра пътна и железопътна инфраструктура. Ликвидирана е чуждата собственост в сектора, а държавата получава изключително право да изгражда, притежава и експлоатира българските железници. Продължава усъвършенстването на данъчната уредба. Благодарение на предприетите съкращения на служби и разходи бюджетът е без дефицит, а държавната хазна е пълна.

На 5 февруари 1885 г. влиза в сила Законът за учредяването на Българската народна банка (като държавен институт) с основен капитал 10 млн. златни лева. От 1 септември с.г. банката пуска в обращение първите български банкноти.

По предложение на правителството либералното мнозинство отменя Закона за изменение на Конституцията (24 юли 1886 г.), с което се премахва последната останка от режима на пълномощията.

В цялата си дейност като министър-председател П. Каравелов се ръководи от мисълта, че „правителството – каквото и да било то – е създадено за народа“.

Утвърдените закони и добрите финансови резултати дават възможност за ускорено стопанско и културно развитие на страната, което гарантира успеха на Съединението и неговата защита.

От мига на провъзгласяване на Съединението П. Каравелов застава безусловно зад народното дело и като истински държавник поема неговата защита. „Веднъж фактът станал – заявява той, – трябва да се вземат всички мерки, за да се спаси положението на братската страна“. За тази цел Народното събрание отпуска 10 млн. лв. кредит за мобилизацията и приема бюджета за 1886 година. С думите: „Княз Александър I принадлежи на съединена България“ той не одобрява руския натиск за абдикация на държавния глава. В най-критичния момент на войната, когато в София вече очакват сръбските войски, П. Каравелов категорично отхвърля предложението на австро-унгарския консул да занесе багажа на семейството на съхранение в консулството. С вяра в победата на българската войска, П. Каравелов изпраща госта си с думите: „Аз не мърдам от София, нито пък съм имал някога подобни намерения. Който ще нека бяга“.

По време на Сръбско-българската война, както сам признава, П. Каравелов е не само министър-председател, но и „главен интендант“. Той изпраща войници, „храна и всички потреби“ за фронта. Добри Ганчев не само изрично отбелязва този факт, но търси и неговото историческо измерение, като пише: „Върху плещите на този човек като че ли легна цяла България“, и с болка продължава: „Где да имахме такъв един Каравелов през 1913 г.“.

Министър-председателят П. Каравелов отхвърля обвиненията и критиката на опозицията заради отстъпването на Търмъш и Кърджали и откровено заявява: „Благодарение на тия отстъпки днес тука заседаваме... яйцето ний изядохме, а черупките останаха на другите“.

Безспорна е и историческата заслуга на П. Каравелов за защита на Съединението, макар той скромно да заявява: „Аз никога няма да се кича с паунови пера, нито ще кажа, че аз направих Съединението“. Княз Александър I го награждава с орден „Александър I степен“ с мечове, но той го връща поради конституционната забрана да се връчват ордени на невоенни лица.

Богатият политически и парламентарен опит позволяват на П. Каравелов да реши бързо и безболезнено въпроса с парламентарното представителство на населението в двете български територии. Под негово ръководство правителството организира допълнителни избори на 11 и 16 май 1886 г. в Южна България. Избрани са 91 народни представители, които се присъединяват към 195-те депутати от княжеството. По този начин действащото IV ОНС става наистина общобългарско (IV ИС, 2 юни – 11 юли 1886 г.). По време на едно от заседанията П. Каравелов се сблъсква с „обиден смях и с хули“ и викове „Долу!“, идващи от нахлулата в залата екзалтирана тълпа. Симеон Радев описва образно и в детайли случилото се: „Настъпи суматоха; Каравелов онемя...“. Редът е възстановен от ротата войници, извикани от председателя на Народното събрание Стамболов.

Петко Каравелов разработва реалистична и дългосрочна стратегия за решаване на българския национален въпрос. В нея основна и решаваща роля се отделя на българската държава, армия и дипломация, на дейността на Екзархията и на българските училища за формиране и поддържане на националното самосъз-

нание на българите в Македония и Одринска Тракия. Без да пренебрегва мястото и ролята на революционното движение, той твърдо отстоява разбирането, че четничеството не е пътят за освобождаването на тези български земи. Бидейки реалист и патриот, П. Каравелов поставя независимостта и самостоятелността на България и нейните национални цели и интереси на първо място в отношенията с Русия.

Петко Каравелов отрича революционните теории и действия и разглежда еволюцията като единствения път за развитие и усъвършенстване на обществото. В спор със социалистическите лидери по време на XII ОНС (2, 6 юли и 26 ноември 1902 г.) той открито заявява своята решителност и готовност да използва всички сили и средства на държавната власт срещу революционното насилие.

Като истински политик и държавник П. Каравелов търси пътища за мирното, безкръвно и без чужда намеса и окупация решаване на „княжеската криза“. Той не одобрява преврата, извършен на 9 август 1886 г., и отказва да оглави правителството на превратаджиите. На 12 август за трети път П. Каравелов поема поста министър-председател, макар и само за четири дни. Същия ден той обявява формирането на регентство в състав: П. Каравелов, Ст. Стамболов (без да е взето предварителното му съгласие) и майор Константин Никифоров (бивш военен министър), което да управлява до избора на нов княз. Целта му е „да не гръмне пушка“, да се предотвратят евентуална гражданска война и намеса отвън в българските работи. Петко Каравелов отхвърля решително руската позиция „Батенберг или Русия“, но и не смята, че бъдещето на страната зависи само от оставането на княза на трона. Както пише Т. Васильов, министър-председателят Каравелов се стремеше да поправи допуснатата грешка – преврата, със своя „широк и всеобемлящ ум“.

По въпроса за изхода от кризата вижданията и подходът на П. Каравелов се различават от тези на Ст. Стамболов. Докато той смята, че страната е в период на безкняжие, Ст. Стамболов прави всичко възможно за връщането на княз Александър I на престола. Позицията на министър-председателя е гъвкава и дипломатична: „Разумейте, че ние (правителството – б. м.) не предрешаваме

въпроса за княза. Ний искаме да спазим реда, да не дадем повод за окупация“. Опитите за преодоляване на разногласията между тях завършват без успех. Причината за разрива е не високото им самочувствие, нито някакво съперничество или завист. Тя се корени в събитията и в различния път за тяхното решаване, избран от двамата. Петко Каравелов информира Ст. Стамболов: „Ако Вие и Муткуров не се съедините немедленно с нас и не ни дадете възможност да упражним властта с всичката потребна енергия, ние ще се оттеглим немедленно“. В индиректен отговор Ст. Стамболов го предупреждава да не прави като Др. Цанков, за да не последва съдбата му. Опитите за преодоляване на разногласията завършват без успех.

На 26 август по предложение на Ст. Стамболов завърналият се в страната княз Александър I издава указ, с който назначава нов регентски съвет: Ст. Стамболов (председател), П. Каравелов и подп. Сава Муткуров. Твърде скоро поради несъгласието си с членовете на съвета и с правителството на д-р Васил Радославов по „възникналите многобройни въпроси“ на 1 ноември 1886 г. П. Каравелов подава оставка от регентския съвет. Тя е приета от мнозинството в Третото ВНС (18 октомври 1886 – 3 август 1887 г.), което го обвинява, че е хвърлил страната в „това критическо и безизходно положение“. Петко Каравелов влиза в събра-нието с мандат от Тетевенска околия.

Военната комисия, която разследва преврата на 9 август 1886 г., констатира, че „според документите, находящи се в това производство пада подозрение за съучастие против бившите министри г. г. Каравелов, Цанов и м-р Никифоров“.

Следващите години са най-трудните и драматични години в живота на П. Каравелов. Отвратен от репресиите и насилието, обхванали страната, обругаван и обиждан, той запазва самообладание. Отказва се от властта, но съхранява човешкото си достойнство и остава верен на политическите си принципи.

Обвинен е в съпричастност към опита за контрапреврат на офицерите русофили в Русе и Силистра и на 19 февруари 1887 г. е затворен в Черната джамия в София. Въпреки унижението и насилието, които преживява, при излизането си заявява пред чуждестранните журналисти: „В моето Отечество такива работи не

стават“. Тези думи разкриват неговия непоколебим български дух и национална гордост като човек и политик.

Петко Каравелов не признава избора на княз Фердинанд I. Той определя положението на страната по време на режима на Ст. Стамболов като „много по-окаяно и много по-несигурно от преди“ и предупреждава за опасността политическият курс на правителството да доведе страната до катастрофа. Според него България трябва да следва собственото си развитие, което изключва „окончателния разрыв с Русия“. След спирането на в. „Търновска конституция“ през лятото на 1888 г. П. Каравелов инициира създаването на „Дружество за разпространение на полезни знания в народа и за развитие на неговия вкус“. Започва издаването на периодичното списание „Библиотека св. Климент“. Публикува и труда си „Българското учебно дело в Турция“, в който говори за Западна България, а не за Македония.

За втори път П. Каравелов е арестуван на 15 март 1891 година. Обвинен е в съучастие в извършеното същия ден убийство на Христо Белчев (министър на финансите в правителството на Ст. Стамболов). След като, ръководен от политически съображения, д-р К. Стоилов отказва да го защитава, негов адвокат става Алеко Константинов. Петко Каравелов не се признава за виновен и заявява: „По първата част на това дело зная само от обвинителния акт, а по втората част зная показанията на Миларова... Самото убийство, когато стана бях у дома си и си играех с децата си“. Той отхвърля обвинението с думите: „Нито съм бил терорист като власт, нито сега като партизанин... Аз не намирам, че аргументите на г-н прокурора са основателни. Неговата реч прилича на това: наречи кучето бясно па го обеси“. Петко Каравелов определя речта на прокурора като „политическа“. Неговата оценка се потвърждава и от формулираната присъда: „ако и да отказва всички обвинения, които му се приписват по обвинителния акт, обаче от показанията на свидетелите... се вижда: а) че той е знаел и се е интересувал за хода на съзаклятието против живота на Н. Ц. Височество и министъра Стамболова, б) че е имал съобщение с съучастниците на съзаклятието, в) че обвиняемия не отказва да е приемал у себе си в дома свършено непознати нему обвинения Бобеков и Джуджев“. Алеко Константинов призовава

съдиите: „Вий знаете, че г-жа Каравелова се оправда, и ний с радост цитирахме отзивите на разните чужди вестници, в които се казваше, че в България има правосъдие, и аз мисля, че тук, в тоя процес, – който и ХХ век не може забрави, – е случай да дадете възможност да се извика, че в България има правосъдие, като оправдаете Каравелов и Трайчо Китанчев.“ На 7 юли с.г. Полевиият Временен Софийски военен съд с председател подполковник Андреев и прокурор майор Стойков осъжда Каравелов на „пет години обикновен тъмничен затвор“, но „за съучастие в комплот за изменение на съществуващия Държавен строй“. Петко Каравелов излиза от Черната джамия след падането от власт на Ст. Стамболов и обявената на 23 декември 1894 година амнистия на всички политически престъпления, извършени от 24 декември 1883 г. до 15 декември 1884 година.

Докато П. Каравелов е в Черната джамия, на 30 ноември 1891 г. съпругата му Екатерина е обвинена в държавна измяна и поставена под домашен арест. Наказанието за това деяние е смърт чрез обесване. Причината – заявлението и личните писма, които тя пише до дипломатическите представители на Великите сили с молба да защитят подсъдимите. Въпреки инструкциите да поставят смъртна присъда, които Ст. Стамболов дава на председателя на Софийския окръжен съд Петър Иванов – председател на съдебния състав, и на Стефан Калъпчиев – един от съдебните заседатели, те заедно със съдиите д-р Александър Радев и Иван Гешев оправдават Екатерина Каравелова. Тя нарича защитата на д-р Константин Стоилов „бляскава“ и го моли да стане адвокат и на П. Каравелов. Със заповед на министъра на правосъдието д-р Д. Греков тримата съдии са наказани – Петър Иванов е понижен в длъжност и преместен в Пловдив, д-р Ал. Радев също е понижен и преместен в Севлиево, а третият съдия – Иван Гешев, е уволнен.

Дългогодишният политически опит и управлението на Ст. Стамболов убеждават П. Каравелов, че партизанщината „разяжда политическия живот“, че повече „партизански не трябва да се управлява“.

Макар и извън съдебната система, юристът и политик П. Каравелов отчита реално състоянието и проблемите на право-

раздаването. С аргумента, че магистратите не са убедили обществото в своята самостоятелност и професионализъм, през октомври 1895 г. той се обявява против въвеждането на принципа на несменяемост. На 1 юни 1899 г. П. Каравелов участва в обсъждането на либералния законопроект за отменяне на Закона за съдоустройството от 30.11.1898 година. Той подлага на унищожителна критика предложението на ески-джумайския (търговищкия) народен представител Константин Досев, наричайки го „лекомислено“, „нелепо“ и „интригантско“ предложение, което трябва да се отхвърли „с презрение“. Петко Каравелов аргументира позицията си с думите: „един закон, отменен с друг, не е вече закон... а парче хартия, годно само за архивата“, и изрича една от впечатляващите си фрази: все едно е да питаме „здрава ли е кобилата, която умря лани“. Вече като министър-председател и лидер на Демократическата партия П. Каравелов определя закона на либералите като посегателство срещу несменяемостта и подкрепя законопроекта за отменяне на ЗУС от 13 юли 1899 г., внесен от министъра на правосъдието Александър Радев, но останал в комисията по МП поради оставката на правителството.

Познавач българското село и неговите проблеми, П. Каравелов смята, че Законът за наследството „заплашва окончателно да разнебити селското стопанство“. Нещо повече, той споделя мнението, че много от създадените от Министерството на правосъдието закони са „чужди и натрапвани на българския народ, без да се съобразяват с неговия бит, интереси и желания“. Петко Каравелов е убеден, че развитието на материалното гражданско право „никога не може да върви отгоре надолу – от законодателя към народа, а обратно – от народа към законодателя“. Той се обявява срещу бързото приемане на законите, за тяхната добра предварителна подготовка и казва: „Грижим се за количеството, а не за качеството. Не е ли по-добре да се мисли преди съставянето на законопроекта, нежели после приемането му да съзнаваме, че той нищо не струва“.

Със същата загриженост П. Каравелов се отнася и към въпроса за горите и тяхното безконтролно сечене. Министърът на финансите, известен със своята спестовност, заявява пред народните представители: „България трябва да харчи пари да създаде

гори, а не да ги сече... Държавата трябва да пази горите“, за да не стане пустиня като Гърция.

Макар и един от създателите на ЛП през 1896 г., П. Каравелов обединява крайните либерали около себе си в нова партия – Демократическа партия, чиито програмни начала разработва още докато е в Черната джамия (август 1894 г.). Дни преди смъртта си той поверява управлението на Демократическата партия на Ал. Малинов.

За последен, четвърти път П. Каравелов става министър-председател и министър на финансите през 1901 г. (20 февруари – 22 декември 1901 г.). От 25 април изпълнява и длъжността управляващ Министерството на народното просвещение. Въпреки машинациите на монарха Демократическата и Прогресивно-либералната партия съумяват да преодолеят разногласията помежду си и да формират коалиционно правителство, подкрепено от Народната партия, чийто лидер Иван Гешов е избран за председател на парламента. Петко Каравелов подава оставка заради отказа на НС да одобри сключения с Парижко-Холандската банка договор за заем от 125 млн. лева. Коалиционното правителство е първото, което пада по парламентарен път, бламирано и от част от парламентарната група на Демократическата партия. Решението на П. Каравелов за оставката е потвърждение на неговата мисъл: „На държавния мъж не е простено да върви към неизвестността“. С основание Елена Стателова обобщава: той „никога не търси временни решения, които биха му донесли безспорна популярност, а се жертва в името на трайните и полезни за обществото завоевания“.

Малко е да се каже, че политикът и държавник П. Каравелов е един от строителите на Третата българска държава. Той поставя в основите ѝ онези крайъгълни камъни, които определят нейната здравина и чертаят посоката на бъдещото ѝ съзидане. Изцяло отдаден на това историческо дело, П. Каравелов изпълнява своя дълг с чест и достойнство, безкористно, както никой друг. Затова думите му: „Моята съвест е чиста, не измених на себе си, на народа си останах верен“ звучат искрено.

Лидерът на Народната партия Иван Ев. Гешов намира основание да заяви: „Май не остават вече хора, с които да може да се

работи“. Марин Дринов характеризира П. Каравелов като „един от най-образованите и учени“ хора, Иван Вазов също остава впечатлен от неговата „енциклопедичност“ и богат ум. Въпреки идейните различия и острите публични нападки, които си отправят взаимно, Стоян Михайловски го нарича „мъж съвършено честен и безукорен“, който „обладаваше и най-обширно знание, най-систематична начетеност“, и с чисто откровение отбелязва: „Занапред, когато подириме против грозните бури на живота, против горчивината на публичните борби подкрепа и насърчение в новобългарската история – пред нас ще светлее любимия лик на Петка Каравелова и ще ни думат: „Жертвайте се за общото дело, ето великата тайна на щастието“.

Независимо от политическите им разногласия княз Александър I признава: „Аз уважавах в него дълбокия патриотизъм и безпримерната честност в паричните дела“.

Към всичко похвално, писано и изречено за П. Каравелов от съмишленици и политически врагове, С. Радев добавя едно качество, което прави Каравелов изключителна фигура в новата българска история – съчетаването „като никой друг българин от неговото време европейската мисъл с духа на Възраждането“.

Петко Каравелов умира на 24 януари 1903 година. Погребан е в двора на църквата „Св. Седмочисленици“. Там е гробът и на съпругата му Екатерина Каравелова (1860–1947).

Такъв остава в сърцата и мислите на своите съотечественици човекът, адвокатът, политикът и държавникът Петко Каравелов.